

PIOTR PASZKIEWICZ, *POD BERŁEM ROMANOWÓW.*
SZTUKA ROSYJSKA W WARSZAWIE 1815–1915

TOMASZ WIŚNIEWSKI

Wydana w 1991 roku praca Piotra Paszkiewicza pozostaje nadal jedynym kompletnym opracowaniem zagadnienia sztuki rosyjskiej w Warszawie w okresie carskiego panowania¹. Mimo upływu ponad dwudziestu lat nie pojawiła się na polskim rynku wydawniczym pozycja traktująca temat w sposób bardziej szczegółowy. Poza pracami autorów silnie związanych z Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym² kwestię architektury cerkiewnej w Królestwie

Polskim w kontekście rusyfikacji poruszyło jedynie dwoje autorów Paulina Cynalewska-Kuczma³ oraz wspomniany Piotr Paszkiewicz⁴.

Praca podzielona została na dwie zasadnicze części, a kryterium podziału oparte na chronologii wyznacza powstanie styczniowe. Takie ujęcie wydaje się w pełni uzasadnione, ze względu na nasilenie się rusyfikacji w okresie popowstaniowym. Ważną zaletą omawianej pracy jest rzetelne wprowadzenie w problematykę

¹ Omawiana pozycja jest rozszerzoną wersją pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Rottermunda w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

² P. Przeciszewski, *Warszawa. Prawosławie i rosyjskie dziedzictwo*, Warszawa 2011; H. Sienkiewicz, *Cerkwie w krainie kościołów. Prawosławne świątynie na Mazowszu*, 2006; K. Sokoł, A. Sosna, *Cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915*, Białystok 2011.

³ P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004.

⁴ P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa 1999.

rusyfikacyjnej polityki caratu, wraz z jej wpływem na oblicze architektoniczne miasta. Rozwój urbanistyczny Warszawy został przedstawiony z uwzględnieniem motywacji politycznych wynikających z zastosowanych sankcji⁵ wobec miasta za powstanie listopadowe. Oprócz opisu rozbudowy infrastruktury militarnej w tym okresie (koszary, cytadela) autor zwraca uwagę m.in. na przepisy z 1864 r. zmuszające instytucje do umieszczania szyldów w języku rosyjskim⁶. Historia obecności w Warszawie Rosjan i wyznawców prawosławia wraz z ujęciem statystycznym kończy wstępne rozważania autora.

W rozdziale pierwszym poświęconym architekturze cerkiewnej do powstania styczniowego, obok rosyjskich kaplic i cerkwi znalazły się informacje dotyczące także cerkwi pw. Trójcy Świętej związanej z sięgającą XVIII wieku emigracją grecką⁷. Skomplikowane losy parafii greckiej i cerkwi często zmieniającej lokalizację zostały solidnie opracowane na podstawie prac autorów przedwojennych, prasy prawosławnej oraz dokumentów przechowywanych w Archiwum miasta Warszawy⁸. Warto zaznaczyć, że oprócz opisu architektonicznego cerkwi pw. Świętej Trójcy autor w sposób rzetelny omówił przynależność administracyjną (kanoniczną) greckich wspólnot na terenach Rzeczypospolitej oraz po jej upadku⁹. Opis cerkwi Matki Boskiej Włodzimierskiej, urządzonej w dawnym kościele rzymskokatolickim pw. św. Wawrzyńca zawiera także kwestie związane z pochówkiem prawosławnym. Przed powstaniem cmentarza wokół omawianej cerkwi nie istniał w Warszawie samodzielny cmentarz prawosławny. Dotąd prawosławni korzystali z wydzielonych kwater na Cmentarzu Powązkowskim i na dwóch cmentarzach ewangelickich¹⁰. Cmentarzom prawosławnym poświęcony jest osobny, przedostatni podrozdział. Wybór wezwania cerkwi związany był z dniem zdobycia przez Rosjan Warszawy, na który to dzień przypadało wspomnienie ikony Matki Boskiej Włodzimierskiej¹¹. Jak konkluduje autor w zakończeniu tego rozdziału cerkwie budowane w okresie przedpowstaniowym nie przytłaczały swoimi rozmiarami ani też bizantyjsko-ruską dekoracją. Po 1863 roku

stan ten uległ istotnej zmianie, co zostało przedstawione w kolejnym rozdziale.

Lata 1864–1912 były dla Warszawy okresem największego rozwoju budownictwa cerkiewnego. Proces ten wiązał się nie tylko z polityką rusyfikacji dążącej do pełnej unifikacji Królestwa Polskiego z resztą Rosji, ale także z napływem do miasta Rosjan. W okresie tym powstała pierwsza cerkiew w prawobrzeżnej Warszawie. Inicjatorami budowy cerkwi św. Marii Magdaleny na Pradze był m.in. ostatni carski namiestnik Królestwa Polskiego, Fiodor Berg oraz znany słowianofil książę Władimir Czerkasski. Opierając się w dużej mierze na prasie świeckiej, jak i cerkiewnej autor przytacza fragmenty mów wygłaszanych podczas wyświęcania poszczególnych cerkwi, które potwierdzają pełną świadomość duchowieństwa prawosławnego i władz cywilnych w kwestii propagandowej oraz imperialnej roli cerkiewnej architektury¹². Najobszerniej opisywanym przez P. Paszkiewicza obiektem cerkiewnym jest sobór św. Aleksandra Newskiego. Według autora świątynia ta przyćmiła swoim rozmiarem i rozmachem zarówno inne wybudowane przez Rosjan cerkwie, jak i kościoły katolickie.

Język pracy cechuje się obiektywizmem, co w połączeniu z wykorzystaniem różnorodnych materiałów źródłowych (prasa rosyjska, cerkiewna, policyjna, dokumenty z archiwów polskich i rosyjskich) wpływa na bardzo wysoką ocenę całości. Przedstawiając idee przyświecające budowie tak okazałej świątyni autor wymienia zarówno chęć podkreślenia rosyjskości miasta, jak i dominacji prawosławia jako fundamentu caratu nad innymi wyznaniem w Królestwie Polskim. W przeciwieństwie do autorów związanych z prawosławiem Piotr Paszkiewicz podkreśla urbanistyczną i architektoniczną dysharmonię powstałą po wzniesieniu soboru św. Aleksandra Newskiego na placu Saskim¹³.

Podrozdział poświęcony pomnikom i architekturze okazjonalnej w dużej mierze traktuje o żałobie i upamiętnieniu cara Aleksandra I oraz koronacji jego następcy, Mikołaja I. Zaskakujące jest niewykorzystanie przez autora dwóch istotnych dla tematu artykułów, napisanych przez Władysława Zajewskiego¹⁴ oraz Jerzego Gutkowskiego¹⁵. Kolejny podrozdział

⁵ P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium...*, op. cit., s. 18.

⁶ Ibidem, s. 29.

⁷ Ibidem, s. 48.

⁸ Mowa o „Zbiorze W. Przyborowskiego”; P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów...*, op. cit., s. 49.

⁹ Ibidem, s. 50.

¹⁰ Ibidem, s. 69.

¹¹ Ibidem.

¹² „Poświęcona obecnie świątynia (...) zaświadczy najlepiej przed przyszłymi pokoleniami o usilnej dążności do utrwalenia tu i imienia ruskiego i narodowości ruskiej” (ibidem, s. 85).

¹³ Ibidem, s. 114.

¹⁴ W. Zajewski, *Koronacja i detronizacja Mikołaja I w Zamku Królewskim*, „Przegląd Humanistyczny”, 5(86), 1971, s. 15–28.

¹⁵ J. Gutkowski, *Ceremoniał koronacji Mikołaja I na króla Polski w Warszawie*, „Kronika Zamkowa”, 6 (14), 1987, s. 3–9.

stanowi rozszerzoną wersję artykułu opublikowanego przez P. Paszkiewicza wraz z H. Faryną-Paszkiewicz w „Kronice Warszawy”.¹⁶ Przedstawienie sylwetek najbardziej zasłużonych osób pochowanych na Wolskim Cmentarzu uatrakcyjniłoby ten zaledwie kilkustronicowy rozdział.

Wybuch I wojny światowej zapoczątkował koniec rosyjskiej dominacji w Warszawie. Autor książki opisując losy cerkwi w trakcie i po zakończeniu wojny próbuje zrozumieć panujące w polskim społeczeństwie antyrosyjskie i antyprawosławne nastroje, przedstawiając ważniejsze koncepcje dotyczące przebudowy, zmiany przeznaczenia lub wyburzenia soboru św. Aleksandra. Wspominał tu również głosy polskie opowiadające się za zachowaniem świątyni¹⁷.

Podjęta w książce P. Paszkiewicza próba uporządkowania dotychczasowej wiedzy na temat rosyjskiej sztuki w Warszawie z perspektywy ponad dwudziestu lat od jej wydania nadal pozostaje podstawowym

opracowaniem dotyczącym carskiego epizodu w sztuce Warszawy. Zgodnie z intencją autora praca posiada wielki atut, jakim jest usystematyzowanie i pogłębienie aktualnego stanu badań, choć przyznać trzeba, że opracowaniu Paszkiewicza brakuje w wielu miejscach szerszego ujęcia. Praca posiada indeks nazwisk i imion własnych oraz 125 czarno-białych ilustracji. Umieszczenie na końcu bibliografii byłoby sporym udogodnieniem, zwłaszcza ze względu na wykorzystanie przez autora mało znanych w Polsce źródeł rosyjskich¹⁸. Zgodnie z tytułem monografii *Sztuka rosyjska w Warszawie* czytelnik może spodziewać się omówienia nie tylko rosyjskiej sakralnej architektury, ale także rosyjskiego malarstwa, teatru, muzyki. Praca Piotra Paszkiewicza stanowi solidną syntezę oraz zachętę do dalszych badań rosyjskiego dziedzictwa na terenach polskich.

Tomasz Wiśniewski, mgr
Wydział Historyczny Uniwersytetu Gdańskiego

¹⁶ H. Faryna-Paszkiewicz, P. Paszkiewicz, *Cmentarz prawosławny na Woli jego historia*, „Kronika Warszawy”, 1(53), 1983, s. 83–92.

¹⁷ P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów...*, op. cit., s. 199–200.

¹⁸ Mowa o dokumentach przechowywanych w CGIAL (Centralnym Historycznym Archiwum Państwowym w Leningradzie, dzisiejszym Sankt Petersburgu).